

Паска Богдан Валерійович,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри історії України і методики викладання історії

Прикарпатського національного університету

імені Василя Стефаника

orcid.org/0000-0002-5452-5254

ResearcherID: AAR-6870-2020

bohdan.paska@pnu.edu.ua

РЕАКЦІЯ КОМІТЕТУ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ НА СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ (1976–1977 РР.)

Метою статті є об'єктивне і комплексне вивчення репресивних заходів Комітету державної безпеки (КДБ) проти учасників Української Гельсінської групи (УГГ) на першому етапі її діяльності (кінець 1976 – початок 1977 р.). Основу джерельної бази становили матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) у м. Києві, спогади активних учасників УГГ. Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Проведено перехресний аналіз та співставлення інформації історичних джерел різного походження для встановлення об'єктивної картини подій.

Автор робить висновок, що в баченні КДБ створення УГГ було результатом впливу на українських інакомудців із боку представників російських правозахисників-демократів. Спецслужба не змогла завадити налагодженню зв'язків між московським та українським дисидентськими середовищами протягом літа-осені 1976 р. Для стеження за учасниками УГГ активно використовувалися агентурна мережа й інформатори КДБ, а помешкання лідера групи М. Руденка було оснащене підслуховувальною апаратурою. Зважаючи на можливий міжнародний резонанс, очільники радянського режиму в листопаді-грудні 1976 р. вагалися щодо доцільності застосування відкритих судових репресій щодо учасників групи. Керівництво КДБ спочатку пропонувало обмежитися профілактичними заходами та залякуванням учасників УГГ.

Тим не менше після створення перших програмних документів організації, зближення її лідерів із середовищем українського шістдесятницького правозахисту, спроб поєднати захист загальнодемократичних прав з ідеями національного руху працівники КДБ перейшли до активних репресивних дій. Наприкінці грудня 1976 р. було проведено першу, а на початку лютого 1977 р. – другу серію обшуків у активних учасників УГГ. Арешти М. Руденка й О. Тихого, судилище над ними у червні-липні 1977 р. поклали початок судовим репресіям проти групи. Проте залякати українське дисидентське середовище не вдалося: стараннями, передусім, О. Бердника та О. Мешко УГГ продовжила спротив режиму.

Ключові слова: Українська Гельсінська група (УГГ), Комітет Державної Безпеки (КДБ), український дисидентський рух, радянський режим, репресії.

Paska Bohdan,

Candidate of Historical Sciences,

Senior Teacher at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

orcid.org/0000-0002-5452-5254

ResearcherID: AAR-6870-2020

bohdan.paska@pnu.edu.ua

THE REACTION OF THE STATE SECURITY COMMITTEE TO THE CREATION OF THE UKRAINIAN HELSINKI GROUP (1976–1977)

The purpose of the article is an objective and comprehensive study of the repressive measures of the State Security Committee (KGB) against the members of the Ukrainian Helsinki Group (UHG) at the first stage of its activity

(end of 1976 – beginning of 1977). The basis of the source base was the materials of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU) in Kyiv, memories of active members of the UHG. The methodological basis of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special-historical methods. A cross-analysis and comparison of information from historical sources of various origins was carried out to establish an objective picture of historical events.

The author concludes that in the view of the KGB, the creation of the UHG was the result of influence on Ukrainian dissidents by representatives of Russian democratic human rights defenders. The special service was unable to prevent the establishment of ties between the Moscow and Ukrainian dissident circles during the summer-autumn of 1976. The agent network and informants of the KGB were actively used to monitor the members of the UHG, and the apartment of the leader of the group, M. Rudenko, was equipped with listening devices. Taking into account the possible international resonance, the leaders of the Soviet regime in November–December 1976 hesitated about the expediency of using open judicial repression against the members of the group. The leadership of the KGB proposed limiting itself to preventive measures and intimidation of UHG participants.

Nevertheless, after the creation of the organization's first program documents, the rapprochement of its leaders with the environment of Ukrainian Sixties human rights protection, and attempts to combine the protection of universal democratic rights with the ideas of the national movement, the KGB employees moved to active repressive actions. At the end of December 1976, the first, and at the beginning of February 1977, the second series of searches of active members of the UHG was conducted. The arrests of M. Rudenko and O. Tykhy and their trial in June–July 1977 marked the beginning of judicial repression against the group. However, it was not possible to intimidate the Ukrainian dissident environment: primarily through the efforts of O. Berdnyk and O. Meshko, the UHG continued to oppose the regime.

Key words: Ukrainian Helsinki Group (UHG), State Security Committee (KGB), Ukrainian dissident movement, Soviet regime, repression.

Постановка проблеми. Станом на середину 1970-х років український дисидентський рух перебував у стані глибокої кризи, зумовленої, передусім, значним посиленням репресивного тиску з боку радянської системи. У результаті реалізації справи групової оперативної розробки Комітету Державної Безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) під кодовою назвою «Блок» у 1972 р. було заарештовано і засуджено на тривалі терміни ув'язнення лідерів середовища українського шістдесятницького правозахисту – Івана Світличного, В'ячеслава Чорновола, Євгена Сверстюка, Василя Стуса та ін. Учасники руху, що залишилися на волі, під тиском КДБ змушені були згорнути поширення самвидаву та відкриті акції противу. Проте після підписання Радянським Союзом Заключного Акту Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) у Гельсінкі дисидентську активність в Україні вдалося реанімувати шляхом створення в 1976 р. Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, яка увійшла в історіографію під назвою Українська Гельсінська група (УГГ). Це була найбільш масштабна легальна дисидентська організація в Україні, яка продовжувала свою активність протягом 1976 р. – початку 1980-х років. Основна каральна структура режиму – КДБ – відреагувала на появу

правозахисної організації в Україні залякуванням та судовими репресіями проти її лідерів.

Аналіз основних досліджень. Вивчення репресій проти УГГ знайшло своє часткове відображення в сучасній українській історіографії. Судові розправи над лідерами групи проаналізували у своїх працях дослідники Георгій Касьянов (Касьянов, 2019, с. 198–218), Анатолій Русначенко (Русначенко, 1998, с. 209–213), Юрій Данилюк та Олег Бажан (Данилюк, Бажан, 2000, с. 202–205), Борис Захаров (Захаров, 2003, с. 112–134). Ґрунтовний поділ діяльності УГГ на етапи розробив у своїй розвідці Ярослав Секо (Секо, 2012). Тим не менше на разі ще не проведено комплексного дослідження реакції КДБ на створення правозахисної організації з використанням раніше засекречених матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Метою статті є об'єктивне і комплексне вивчення репресивних заходів КДБ проти учасників УГГ на першому етапі її діяльності (кінець 1976 – початок 1977 р.).

Виклад основного матеріалу. У баченні КДБ процес формування УГГ був прямим наслідком і результатом зближення окремих представників київського дисидентського середовища з лідерами російських інакодумців – т. зв. «московськими демократами». У 1975–1976 рр. працівники спецслужби зафіксували декілька

спроб об'єктів справи «Блок» нав'язати тісні зв'язки з російськими дисидентами. Москва для учасників українського руху спротиву була тим місцем, де можна було через іноземних кореспондентів передати на Захід самвидавні документи та іншу інформацію про ситуацію в Україні. Квартири московських дисиденток Людмили Алексеєвої, Тетяни Ходорович, Ірини Корсунської та ін. використовувалися як місця перепочинку українських політичних в'язнів, які поверталися з місць утримання, а також їхні родичів, котрі прямували на побачення (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 8–10). У травні 1976 р. було засновано Московську групу сприяння виконанню Гельсінських угод – Московську Гельсінську групу (МГГ), яку очолив учений-фізик Юрій Орлов. Окремі українські дисиденти, серед яких – літературознавець Юрій Бадзьо, убачали можливості для виходу руху спротиву з внутрішньої кризи саме у зближенні з оточенням лідера російських інакодумців – академіка Андрія Сахарова, який був відомим моральним авторитетом на Заході (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1035. Арк. 172).

Своєю чергою, російські дисиденти у 1976 р. здійснили низку поїздок в Україну. У липні-серпні цього року до Львова приїхав лідер МГГ Юрій Орлов, який мав зустрічі з Михайлом і Богданом Горинями, Іваном Кандибою та Марією Гель. Детальну інформацію про цю поїздку працівникам КДБ удалося отримати завдяки агенту «Вартану». У вересні 1976 р. львівських дисидентів відвідали російські демократи Олександр Гінзбург та Валентин Турчин. Через прослуховування помешкань кадебісти дізналися про зміст розмов, які велися на зустрічах із москвичами (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 9). Богдан Горинь пізніше згадував, що візити російських дисидентів супроводжувалися посиленням стеження з боку працівників КДБ (Горинь, с. 541–552). Співрозмовники, серед іншого, говорили про можливий розпад СРСР у майбутньому, а О. Гінзбург схвально відгукнувся про активізацію львівського дисидентського середовища. Михайло Горинь виявив інтерес до можливостей використання каналів зв'язків московських дисидентів із закордоном, зондував ставлення росіян до українського національного питання. Гості натомість розповіли про створення МГГ та діяльність дисидентської групи

«Міжнародної амністії» у столиці СРСР, проявили розуміння до проблем українського народу (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 10).

Протягом 20 вересня – 5 жовтня 1976 р. до Києва з візитом приїхав генерал, член-засновник МГГ Петро Григоренко з дружиною та поселився у помешканні письменника-інакодумця Миколи Руденка. Квартира останнього була обладнана підслуховувальною апаратурою КДБ, тому всі розмови між дисидентами стали надбанням спецслужби. Під час бесід П. Григоренко переконав М. Руденка в тому, що «пробудження національної свідомості може бути вирішене тільки в загальному руслі боротьби проти існуючого в СРСР укладу», треба прагнути до об'єднання зусиль усіх існуючих рухів спротиву радянському режиму. Микола Руденко, своєю чергою, говорив про необхідність ставити питання перед ЮНЕСКО щодо відкриття кореспондентського пункту при консульстві США в Києві. Також відбулися дві зустрічі П. Григоренка з київською дисиденткою Оксаною Мешко, які теж контролювалися КДБ із використанням оперативної техніки. Під час бесід висловлювалися побажання розширення кола дисидентів у Києві та їх активізації (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 11–12).

Керівництво КДБ при РМ УРСР у взаємодії зі загальносоюзним КДБ восени 1976 р. намагалося взяти під контроль канали зв'язку між московським та київським дисидентськими осередками. У жовтні цього року кадебісти планували заходи щодо підстави представникам московських демократів П. Григоренку, Т. Ходорович, Ю. Орлову, Л. Алексеєвій, І. Корсунській у Києві агентів «Лебедева», «Леоніда», «Ярослава», «Рити» та ін. Планувалося сконтактувати голову МГГ Ю. Орлова із львівським агентом «Вартаном». Удалося реалізувати спецоперацію щодо підстави агентки «Мирослави» у Києві одеському дисиденту Василю Барладяну. Отримавши поради від московської дисидентки І. Корсунської, він прибув до столиці УРСР для того, щоб зустрітися з літературознавицею М. Коцюбинською й долучитися до можливого формування місцевого філіалу «Міжнародної амністії». Проте через протидію агентки КДБ таку структуру в Києві так і не вдалося створити. Із метою обміну інформацією та «вироблення скоординованих заходів щодо зриву блокування українських і московських

дисидентів» керівництво республіканського КДБ планувало організувати робочу зустріч за участю представників 5-го Управління КДБ при РМ УРСР, управлінь КДБ Київської та Львівської обл., Москви та Московської обл. під загальним керівництвом 5-го Управління загальносоюзного КДБ (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 13).

Тим не менше такі заходи спецслужби виявилися малоефективними, передусім, через енергійну діяльність М. Руденка, якому вдалося протягом жовтня – початку листопада 1976 р. підготувати створення УГГ. Протягом 16–25 жовтня письменник відвідав Москву, де мав зустрічі з Ю. Орловим та П. Григоренком і підписав спільно з ними окремі правозахисні документи. Також М. Руденко розповсюдив серед іноземних кореспондентів лист на захист київського лікаря М. Ковтуненка, заарештованого органами міліції у вересні цього ж року за відмову співпрацювати з КДБ. Такі кроки засвідчили зближення лідерів українських та російських інакодумців (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 158–160).

Також письменник активізував контакти з окремими представниками українського шістдесятницького середовища – об'єктами справи «Блок» Оксаною Мешко, Надією Світличною, Вірою Лісовою та Олесем Бердником. У жовтні 1976 р. він здійснив поїздку до Львова, де зустрівся з братами М. і Б. Горинями та І. Кандибою; на початку листопада разом із О. Бердником відвідав колишнього політв'язня Левка Лук'яненка в Чернігові. За оперативними даними КДБ, під час розмов з інакодумцями М. Руденко переконував, що головним завданням руху в даний момент має стати забезпечення гарантій недоторканності особи з боку режиму, звільнення політичних в'язнів. Ключовими умовами виконання цього завдання письменник уважав свободу засобів масової інформації та як мінімум 5–10 років життя «в умовах свободи» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 161).

Зрештою, 9 листопада 1976 р. під час чергової поїздки до Москви М. Руденко оголосив про створення УГГ, до складу якої увійшли Олесь Бердник, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Ніна Строката та Олексій Тихий. Головою групи було

проголошено самого М. Руденка, а секретарем – його дружину Раїсу Руденко (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 161; Овсієнко, 2001, с. 22–24). Того ж вечора невідомі здійснили напад на будинок М. Руденка, у результаті якого було вибито вікна та поранено О. Мешко, яка там знаходилася. Члени УГГ, очевидно, цілком обґрунтовано, вважали цю акцію спробою КДБ залякати дисидентське середовище (Овсієнко, 2001, с. 36).

22 листопада у доповідній записці на адресу вищого партійного керівництва голова КДБ при РМ УРСР Віталій Федорчук пропонував комплекс репресивних кроків проти новоствореної УГГ. Планувалося активізувати «оперативно-чекістські заходи» з метою розколу групи, поширення внутрішніх суперечностей у середовищі її учасників. Кадебісти прагнули використати факти виготовлення й поширення самвидавних документів найбільш активними учасниками групи М. Руденком та О. Мешко для проведення приватної профілактики дисидентів шляхом оголошення їм офіційного застереження відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р. (Паска, 2022, с. 25). Питання «антисупільної поведінки» М. Руденка було запропоновано обговорити на Раді ветеранів Великої вітчизняної війни. Дисидентську активність Р. Руденко планували обговорити на профспілковому зібранні за місцем її роботи в санаторії 4-го Управління Міністерства охорони здоров'я «Конча-Заспа». Робота щодо О. Бердника мала проводитися, насамперед, крізь призму постійних особистих контактів із ним оперативного працівника КДБ, який здійснював профілактичні заходи з метою поширення суперечностей між ним та М. Руденком. Якби цей захід не виявився ефективним, керівництво КДБ планувало обговорити поведінку О. Бердника в колективі комбінату Художнього фонду, де він працював (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 162–163).

Назagal керівництво КДБ станом на кінець листопада 1976 р. планувало обмежитися щодо учасників УГГ виключно заходами приватної та загальної профілактики, без відкритих репресивних дій у вигляді обшуків чи арештів. «Обережна» позиція спецслужби, очевидно, була зумовлена, передовсім, небажанням створювати для лідерів групи ореолу мучеників і провокувати міжнародні кампанії на їх захист

на Заході. Такі кампанії у середині 1970-х років були досить активними та серйозно шкодили авторитету Радянського Союзу в контексті політики розрядки міжнародних відносин.

Тим не менше вище керівництво Комуністичної партії України (КПУ) в особі Володимира Щербицького не було задоволене таким підходом В. Федорчука. Подальші репресивні заходи щодо УГГ обговорювалися у вузькому колі членів Політбюро Центрального комітету (ЦК) КПУ В. Щербицького, О. Ватченка, О. Ляшка, І. Соколова та О. Ботвина. Перший секретар ЦК дав указівку каральним органам добре підготувати профілактичні заходи у вигляді обговорення поведінки дисидентів у робочих колективах, обміркувати їх порядок. Від ініціативи оголосити лідерам УГГ офіційні застереження по лінії прокуратури довелося відмовитися, щоб не давати приводу інакходумцям для поширення відповідної інформації на Захід і не провокувати відповідні інформаційні кампанії. Натомість В. Щербицький запропонував керівництву КДБ «продумати більш радикальні заходи» щодо учасників групи (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 158). На цьому етапі ініціатива щодо організації подальших судових репресій над активними учасниками УГГ виходила саме від партійного керівництва.

Станом на початок грудня 1976 р. керівництво КДБ уже знало про підготовку М. Руденком спільно з О. Мешко, Н. Світличною та О. Бердником перших програмних документів УГГ – «Декларації Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод» та «Меморандуму № 1». За інформацією спецслужби, активну участь у редагуванні документів узяли також Л. Лук'яненко та О. Тихий. Голова групи підкреслював важливість включення до перших програмних документів інформації про переслідування української національно свідомої інтелігенції в СРСР, важкі умови перебування політичних в'язнів у тюрмах і колоніях. За спостереженнями кадебістів, М. Руденко в перші місяці діяльності УГГ був переконаний у тому, що режим не наважиться на відкриті репресії проти учасників правозахисної організації, тому прагнув добитися максимального розголосу діяльності УГГ за кордоном (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 227–229).

Особливе занепокоєння спецслужби викликали телефонні розмови М. Руденка

з представниками української діаспори. Зокрема, 21 листопада через прослуховування телефону було зафіксовано розмову очільника УГГ із головним редактором емігрантського видавництва «Смолоскип» Осипом Зінкевичем (близьким до Організації українських націоналістів (мельниківців) (ОУН(м)), який представився дисиденту під псевдонімом Богдан Ясень. Співрозмовник М. Руденка повідомив про створення подібної «групи сприяння» у США і запропонував йому регулярно передавати інформацію про можливі порушення Гельсінських угоди в Україні для подальшої передачі цих матеріалів очільникам держав Західного блоку (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 162). 2 грудня відбулася розмова М. Руденка з учасником американського Громадського комітету сприяння Гельсінській угоді Романом Купчинським, членом президії Закордонного представництва Української головної визвольної ради (ЗП УГВР). Останній цікавився подальшими планами УГГ й обіцяв надавати посильну допомогу її діяльності. Зрештою, працівникам КДБ довелося «оперативним шляхом» перервати розмову М. Руденка та Р. Купчинського (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 229).

Зрештою, 3 грудня керівництво республіканського КДБ, занепокоєне можливим розповсюдженням програмних документів УГГ, подало на розгляд ЦК КПУ пропозицію провести обшуки в найбільш активних учасників групи: М. Руденка, О. Мешко, О. Бердника, Л. Лук'яненко, І. Кандиби та О. Тихого. Залежно від результатів цих обшуків планувалося «вирішити питання про запобіжні заходи їхньої ворожої діяльності». Члени УГГ, за даними КДБ, мали тісні зв'язки з видавцями російського самвидавного часопису «Хроніка поточних подій». Тому В. Федорчук пропонував активізувати майбутні слідчі дії проти середовища групи в рамках уже відкритого кримінального провадження за фактом видання цього періодичного видання. Постанову на проведення обшуків за згодою 5-го Управління КДБ при РМ СРСР міг видати прокурор м. Москви, де нелегально виходила «Хроніка поточних подій» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1056. Арк. 229–230).

У наступні кілька тижнів кадебісти продовжили активне стеження за діяльністю учасників УГГ. Станом на 20 грудня 1976 р. керівництво спецслужби констатувало, що група стала

центром для об'єднання «антирадянських елементів» в Україні (борців за загальнодемократичні права, національні права українського народу, а також релігійні права). Було зафіксовано наміри М. Руденка створити грошовий фонд за рахунок зборів від однодумців та інших людей доброї волі. Близький до середовища групи В. Барладяну під час розмови з джерелом КДБ стверджував, що УГГ буде відстоювати інтереси України, вести самостійну від московських дисидентів діяльність. За його словами, лідери групи мали на меті створити у великих містах свої осередки для того, щоб залучити на свій бік у першу чергу інтелігенцію; під час роботи планували поєднувати легальні й нелегальні методи. Позитивно оцінював створення і діяльність групи київський інакодумець Ю. Бадзьо, який убачав у ній можливість для подальшої легалізації дисидентського руху (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 98–99).

Досить важливим було зібрання членів УГГ 15 грудня 1976 р. за участі М. Руденка, О. Бердника, Л. Лук'яненка, О. Мешко, М. Матусевича та М. Мариновича. У складі групи було створено дві колегії – редакційну (М. Руденко, О. Бердник та Л. Лук'яненко), яка мала готувати документи про стан дотримання прав людини в Україні, та інформаційну (О. Мешко, М. Матусевич і М. Маринович), завданнями якої був пошук інформації про порушення Гельсінських угод щодо громадян УРСР, провадження обліку українських політв'язнів та їхніх родин. Джерела КДБ повідомляли також про наміри ядра групи сформувати філіали в областях УРСР та кореспондентські пункти, а також збільшити кількість учасників УГГ до 50 осіб (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 145; Овсієнко, 2001, с. 52–53).

19 грудня через засоби прослуховування працівники КДБ зафіксували збори дисидентів на квартирі М. Руденка під приводом святкування його дня народження. Лідера УГГ відвідали О. Бердник, М. Лукаш, Н. Світлична, В. Барладяну, М. Коцюбинська, Ю. Бадзьо, С. Кириченко, М. Матусевич, М. Маринович та ін. (усього близько 30 осіб), які під час розмов щиро раділи, що створення групи змогло активізувати дисидентський рух в Україні. Особливо дратувало працівників КДБ скептичне ставлення членів УГГ до можливих переслідувань, упевненість у тому, що влада не

наважиться на подальші репресії через страх репутаційних ризиків на міжнародній арені. Із погляду КДБ українські правозахисники намагалися отримати якомога більшу відомість та впізнаваність на Заході і таким чином отримати імунітет від репресивних дій (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 147–148).

За даними спецслужби, М. Руденко на зібранні 19 грудня поставив своїм однодумцям завдання «розворушити інтелігенцію» та «понести в маси ідеї національного визволення» з тією метою, щоб через 3–4 роки організувати республіканський референдум із питання самостійності України (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 147). Такі заяви лідера УГГ призвели до зростання підтримки групи з боку представників середовища українського шістдесятницького правозахисту. Якщо раніше більшість об'єктів справи «Блок» ставилися до УГГ із певною пересторогою, зважаючи на її акцент, передусім, на захисті загальнодемократичних, а не національних прав, то тепер ситуація змінилася. У доповідній записці КДБ відзначалося, що після грудня 1976 р. «екстремісти з числа об'єктів справи «Блок» визнали групу найбільш задовільною формою націоналістичної діяльності в сучасних умовах». У подальші місяці й роки кияни Ю. Бадзьо, Б. Антоненко-Давидович, М. Коцюбинська, Н. Світлична, львів'яни М. Горинь, А. Пашко та ін. підтримували зв'язки з учасниками УГГ, допомагали в підготовці програмних документів, надавали моральну й матеріальну підтримку. Зокрема, із фонду допомоги політв'язням Б. Антоненко-Давидович та М. Коцюбинська виділили 1 тис рублів на правозахисну діяльність членам групи М. Матусевичу та М. Мариновичу, різні суми надавалися також О. Мешко та Л. Лук'яненку (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1064. Арк. 99–100).

Після зібрань учасників УГГ 15 та 19 грудня працівники КДБ перейшли до відкритих репресивних дій проти групи. Протягом 23–24 грудня 1976 р. на основі санкції прокурора м. Москви відбулися обшуки в М. Руденка та О. Бердника в Києві, Л. Лук'яненка в Чернігові, О. Тихого в Донецьку та І. Кандиби у Львові. Було вилучено більше 100 найменувань «антирадянських і наклепницьких» документів (усього близько 5 тис сторінок). Серед іншого в М. Руденка кадебісти вилучили у спеціально облаштованому тайнику

близько 70 документів, у О. Бердника – 10 документів, у О. Тихого – 5 документів та бойовий карабін німецького виробництва (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 148–151). Акція спрямовувалася в першу чергу на залякування дисидентського середовища.

У доповідній записці за результатами обшуків від 30 грудня 1976 р. керівництво КДБ пропонувало прискорити репресії проти найбільш активних членів УГГ – М. Руденка, О. Тихого та О. Бердника. У баченні спецслужби М. Руденко «відігравав головну роль в організаційному згуртуванні антирадянських елементів», а О. Тихий «проявляв себе найбільш по-екстремістському». Планувалося у найближчому майбутньому заарештувати їх на основі вилучених під час обшуків матеріалів та притягнути до кримінальної відповідальності за ст. 187-І (поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад) або ст. 62 (антирадянська агітація і пропаганда) Кримінального кодексу (КК) УРСР. Стосовно О. Бердника планувалося штучно підсилити в дисидентському середовищі зовсім необґрунтовані підозри щодо його зв'язків із КДБ. Також розглядалася можливість застосувати проти письменника психіатричні репресії. Із відома спецслужби здійснювалося таємне вивчення психіки О. Бердника, і, за припущенням ручних психіатрів, у нього було виявлено ознаки «повільно текучої шизофренії». Тому пропонувалося відправити дисидента на примусове психіатричне лікування відповідно до затвердженої Мінздравом СРСР Інструкції № 26–14/43 від 26 серпня 1971 р. щодо невідкладної госпіталізації психічно хворих, які становлять суспільну загрозу (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 152–153).

Оскільки лідерів радянського режиму дійсно турбувала міжнародна реакція на можливі арешти учасників УГГ, керівництво республіканського КДБ змушене було зважати на можливі репутаційні ризики. Віталій Федорчук запевняв, що організовані діаспорою міжнародні кампанії на захист лідерів УГГ не будуть носити тривалий характер, а активна дисидентська діяльність М. Руденка та О. Тихого на волі буде більш небезпечною для режиму. Очільник КДБ при РМ УРСР доводив необхідність судових розправ над ними так: «Ці дії попередять створення широко розгалуженого організованого

антирадянського угруповання в республіці ... будуть сприяти зниженню ворожої активності антирадянських елементів, зриву планів ворога по створенню «опозиції» КПРС і Радянському уряду в Україні» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 154). У перші дні 1977 р. В. Щербицький запропонував обговорити питання репресій проти УГГ у колі членів Політбюро ЦК КПУ І. Соколова, О. Вагченка та О. Ляшка (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1057. Арк. 143). Очевидно, у результаті обговорення партійне керівництво дало КДБ зелене світло на майбутню судову розправу над М. Руденком та О. Тихим.

Лідери УГГ, своєю чергою, після обшуків не припинили активності. Уже 26 грудня у м. Комунарську Ворошиловградської обл. (нині Алчевськ Луганської обл.) відбулася зустріч М. Руденка та О. Тихого, під час якої вони обговорили тактику поведінки під час імовірних судових репресій (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1058. Арк. 58). Микола Руденко пізніше згадував, що О. Тихий, який уже мав солідний досвід протистояння із системою, під час бесіди так охарактеризував дії працівників КДБ: «Передовсім належить пам'ятати: перед тобою ворог. Нехай він улесливо посміхається, хай прикидається добрим і порядним – не вірте йому! Знайте: він якнайшвидше думає тільки про те, як вас знищити» (Овсієнко, Олійник та ін., 2012, с. 30–33). Тим не менше на початку січня М. Руденко під час розмов з однодумцями дещо змінив риторичку, закликав однодумців не виходити за рамки суто правозахисної боротьби, щоб не провокувати кримінальні переслідування. Такі міркування лідера УГГ наштовхнулися на заперечення з боку М. Матушевича та М. Мариновича, які вважали правозахист занадто вузьким питанням із суспільного погляду, закликали до розширення проблематики діяльності групи (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1058. Арк. 44–45, 57–58).

Протягом кінця грудня 1976 р. – січня 1977 р. учасники групи написали цілу низку документів правозахисного характеру, серед яких – заява протесту на ім'я прокурора м. Москви від 28 грудня 1976 р., відкритий лист Міжнародному Пен-клубові від 5 січня 1977 р., звернення до комуністичних партій США і Канади від 8 січня 1977 р., Меморандум № 2 про участь України в Белградських нарадах країн – учасниць НБСЄ від 20 січня

1977 р., а також Меморандум № 3 про переслідування християнина-католика Йосифа Терелі від 22 січня 1977 р. (Овсієнко, 2001, с. 56–67). У січні 1977 р. працівники КДБ продовжували надзвичайно активне спостереження за учасниками УГГ. Було констатовано, що грудневі обшуки не справили потрібного радянському режиму «стримуючого впливу» на середовище групи (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1058. Арк. 92).

Наприкінці січня 1977 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС було розглянуто записку Голови КДБ при РМ СРСР Юрія Андропова та Генерального прокурора СРСР Р. Руденка, яка стосувалася розправи над лідерами гельсінського руху. Було вирішено притягти лідера УГГ М. Руденка до кримінальної відповідальності за ст. 62 КК УРСР, проте слідство провести не в Києві, а в Донецькій обл. (Данилюк, Бажан, 2000, с. 203; Овсієнко, Олійник та ін., 2012, с. 35). Така тактика влади мала на меті унеможливити протестні виступи інакодумців на захист М. Руденка та приховати судову розправу від очей світової громадськості.

Зрештою, 2 лютого 1977 р. на основі матеріалів республіканського КДБ за згодою керівництва союзного КДБ прокурор Донецької обл. відкрив кримінальне провадження за ст. 187-І щодо О. Тихого. Уже за два дні відбулися обшуки у помешканні самого дисидента в Дружківському р-ні та на квартирі його сестри В. Путрі в м. Жданов (нині Маріуполь) Донецької обл. Цікаво, що обшуки здійснювалися слідчими прокуратури з участю працівників КДБ, які виступали під прикриттям органів міліції. У О. Тихого було вилучено друкарську машинку та 140 сторінок перекладеного українською мовою Заключного Акту Гельсінської наради НБСЄ, а в його сестри – памфлет О. Тихого «Думки про рідний Донецький край», спрямований проти зросійщення українського народу. Самого дисидента було затримано й запроторено до слідчого ізолятора Управління внутрішніх справ у Донецьку (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1058. Арк. 223–224).

5 лютого за справою О. Тихого відбувся обшук у помешканні М. Руденка в Києві, під час якого представники влади вилучили близько 25 найменувань документів, серед яких – більшість програмних матеріалів УГГ. Під час здійснення слідчих дій до лідера групи прийшов О. Бердник, якого було піддано

особистому обшуку. Зрештою, М. Руденка затримали та літаком етапували в Донецьк. Того ж дня обшуки відбулися також в О. Мешко, до якої слідчі вламувалися через вікно, дружини М. Мариновича, батька М. Матусевича у м. Василькові Київської обл. Самих М. Мариновича та М. Матусевича, які перебували на Львівщині, було тимчасово затримано, доставлено до Дрогобицького Головного управління внутрішніх справ і обшукано. Було посилено оперативний нагляд за учасниками УГГ та їхніми знайомими (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1058. Арк. 224–227).

Інформаційні повідомлення КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ фіксували посилення розгубленості та занепокоєння в середовищі українських дисидентів після серії обшуків та здійснених арештів О. Тихого та М. Руденка. Зокрема, О. Мешко остерігалася швидкого арешту, а Леоніда і Надія Світличні почали знищувати наявні у них самвидавні матеріали; Б. Антоненко-Давидович заявив: «Це – запланована акція, що має на меті покінчити з інакодумством» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1058. Арк. 237–238). Тим не менше вже за декілька тижнів стан розгубленості вдалося подолати, передусім завдяки активності О. Мешко та О. Бердника, який де-факто замінив М. Руденка на посту лідера УГГ. Учасники групи продовжили правозахисну роботу, підготовку наступних меморандумів та інших документів із викриттям репресивної суті радянського режиму (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1058. Арк. 363).

Затриманим М. Руденку та О. Тихому спочатку було висунуто звинувачення за ст. 187-І, яку згодом замінено на більш жорстку ст. 62. Для надання практичної допомоги та особистої участі в розслідуванні цієї справи в Донецьку обл. було направлено групу досвідчених слідчих та оперативних працівників КДБ із Києва (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1058. Арк. 365). Незважаючи на те що підслідні відмовилися «визнати свою провину», а О. Тихий навідріз відмовився йти на контакт із кадебістами, справу за лічені місяці було доведено до суду. Судова розправа над М. Руденком та О. Тихим відбулася протягом 23 червня – 1 липня 1977 р. у м. Дружківка на Донеччині; у підсумку лідер УГГ за ст. 62, ч. І отримав 7 років позбавлення волі у виправно-трудовах

колоніях (ВТК) суворого режиму та 5 років заслання, а його посправник – за ст. 62, ч. 2 та ст. 222, ч. I («незаконне зберігання вогнепальної зброї») – 10 років позбавлення волі у ВТК суворого режиму та 5 років заслання (Овсієнко, 2023, с. 222). Арешт і судовий процес М. Руденка та О. Тихого дали старт активізації відкритих репресій проти середовища УГГ: уже в березні 1977 р. було заарештовано близького до учасників групи В. Барладяну, а у квітні – М. Матусевича та М. Мариновича (Овсієнко, 2023, с. 223).

Висновки. Таким чином, у баченні КДБ створення УГГ було результатом впливу на українських інакодумців із боку представників російських правозахисників-демократів. Спецслужба не змогла завадити налагодженню зв'язків між московським та українським дисидентськими середовищами протягом літа-осені 1976 р. Для стеження за учасниками УГГ активно використовувалися агентурна мережа й інформатори КДБ, а помешкання лідера групи М. Руденка було оснащено підслуховувальною

апаратурою. Зважаючи на можливий міжнародний резонанс, очільники радянського режиму в листопаді-грудні 1976 р. вагалися щодо доцільності застосування відкритих судових репресій щодо учасників групи. Керівництво КДБ спочатку пропонувало обмежитися профілактичними заходами та залякуванням учасників УГГ. Тим не менше після створення перших програмних документів організації, зближення її лідерів із середовищем українського шістдесятницького правозахисту, спроб поєднати захист загальнодемократичних прав з ідеями національного руху працівники КДБ перейшли до активних репресивних дій. Наприкінці грудня 1976 р. було проведено першу, а на початку лютого 1977 р. – другу серію обшуків у активних учасників УГГ. Арешти М. Руденка й О. Тихого, судилище над ними у червні-липні 1977 р. поклали початок судовим репресіям проти групи. Проте залякати українське дисидентське середовище не вдалося: стараннями в першу чергу О. Бердника та О. Мешко УГГ продовжила спротив режиму.

Список використаних джерел:

1. ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
2. Горинь Б. (2008). Не тільки про себе: у 3 кн. Кн. 2: 1965–1985. Київ: Пульсари. 648 с.
3. Данилюк, Ю., Бажан, О. (2000). Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). Київ: Рідний край. 389 с.
4. Захаров, Б. (2003). Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо. 144 с.
5. Касьянов, Г. (2019). Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ: Кліо. 248 с.
6. Овсієнко, В. (2023). Світло людей: Мемуари та публіцистика. Київ: Кліо. 512 с.
7. Овсієнко, В. (Упор.) (2001). Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 2: Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977. Харків: Фоліо. 196 с.
8. Овсієнко, В., Олійник, М., Півень, В., Фіалко, Є. (Упор.) (2012). Олекса Тихий: у спогадах, роздумах, літературі. Т. II. Донецьк: Донеччина. 368 с.
9. Паска, Б. (2022). Приватна профілактика як метод боротьби КДБ проти українських дисидентів у 1970-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 58. Т. 2. С. 20–26. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-3>.
10. Русначенко, А. (1998). Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги. 720 с.
11. Секо, Я. (2012). Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. Вип. 1. С. 142–149.

References:

1. HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
2. Horyn B. (2008). Ne tilky pro sebe [Not only about myself]. In 3 vol. Vol. 2: 1965–1985. Kyiv: Pulsary. 648 p. [in Ukrainian].
3. Danyliuk, Yu., Bazhan, O. (2000). Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [Opposition in Ukraine (Second Half of the 50s – 80s of the 20th Century)]. Kyiv: Ridnyi kraj. 389 p. [in Ukrainian].
4. Zakharov, B. (2003). Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) [An Essay on the History of the Dissident Movement in Ukraine (1956–1987)]. Kharkiv: Folio. 144 p. [in Ukrainian].

-
5. Kasianov, H. (2019). *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv* [Dissent Voices: Ukrainian Intelligentsia in the Resistance Movement of the 1960s and 1980s]. Kyiv: Klio. 248 p. [in Ukrainian].
  6. Ovsiienko, V. (2023). *Svitlo liudei: Memuary ta publitsystyka* [People's Light: Memoirs and Journalism]. Kyiv: Klio. 512 p. [in Ukrainian].
  7. Ovsiienko, V. (Comp.) (2001). *Ukrainska Hromadska Hrupa sprianniuvykonannia Helsynkskykh uhod* [Ukrainian Public Group to promote the implementation of the Helsinki Agreements]: In 4 vol. Vol. 2: Documents and materials. November 9, 1976 – July 2, 1977. Kharkiv: Folio. 196 p. [in Ukrainian].
  8. Ovsiienko, V., Oliinyk, M., Piven, V., Fialko, Ye. (Comp.) (2012). *Oleksa Tykhyi: u spohadakh, rozдумakh, literature* [Oleksa Tykhyi: in memories, reflections, literature]. Vol. II. Donetsk: Donechchyna. 368 p. [in Ukrainian].
  9. Paska, B. (2022). Pryvatna profilaktyka yak metod borotby KDB proty ukrainskykh dysydyntiv u 1970-kh rr. [Private prevention as a method of the KGB's struggle against Ukrainian dissidents in the 1970s.]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current Issues of the Humanities*. № 58. Vol. 2. P. 20–26. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-3>. [in Ukrainian].
  10. Rusnachenko, A. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [National Liberation Movement in Ukraine: Mid 1950s – Early 1990s]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. 720 p. [in Ukrainian].
  11. Seko, Ya. (2012). Osnovni etapy diialnosti Ukrainskoi Helsinskoi hrupy [The main stages of the activity of the Ukrainian Helsinki Group]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: istoriia – Scientific notes of Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. Series: history*. № 1. P. 142–149. [in Ukrainian].